

"לא תהיה גלות נוספת" - בחינה מחודשת¹

ראשי פרקים

1. מבוא
2. אתחלתא דגאולה
 - א. הקדמה
 - ב. שמא יגרום החטא
 - ג. הבטחות והתגשמותן
 - ד. סיכום ביניים
3. לסמוך על הנס?
 - א. הקדמה
 - ב. לסמוך על הנס
 - ג. שיטת הרב קוק
 - ד. דברי הרב הרצוג
 - ה. שיטת הרמב"ם
 - ו. דברי הרב חרל"פ
4. סיכום

1. מבוא

אחת האמירות המקובלות ביותר בציבור הדתי לאומי כיום היא האמירה (המיוחסת לרב הרצוג) הטוענת כי "לא תהיה גלות נוספת". לשיטת הסוברים כך, הדרך אל הגאולה עדיין יכולה להיתקל בירידות ומשברים, אך אין ספק שאנו בדרך הבטוחה אל הגאולה השלימה². מטרתו של מאמר זה היא לערער על מידת הביטחון בה אנו יכולים לטעון אמירה שכזו. אך תחילה ברצוני להבהיר שתי נקודות חשובות. ראשית, לאחר אירועי השנה-שנתיים אחרונות נשמעים קולות רבים המערערים על מעמדה של מדינת ישראל בתפיסה הציונית דתית. אינני שותף כלל וכלל לקולות אלו. אמנם, סבור אני כי מהלך הגאולה יכול להיפסק (כפי שיובהר להלן), אך אנו מאוד רחוקים מכך, ועם כל הקושי הקיים בצעדיהן של הממשלות האחרונות, אין בכך משום ערעור תפיסתנו³.

¹ מאמר זה הינו הרחבה גדולה של מאמר בשם זהה אותו פרסמתי כמאמר תגובה בגיליון כד של כתב העת "צהר". מעבר לכך שהמאמר אינו מוצג כמאמר תגובה נוספו לו קטעים רבים, בעיקר בהערות השוליים.

² עיין: "המדינה היהודית" - ר' יצחק ברגמן, "גאולה בעיתה" - הרב יואל בן-נון - עלון שבות שנה ד, גיליון כד, "לא תהיה גלות נוספת" - הרב ארי יצחק שבט - צהר כא, ו"נפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה" - צהר כד, אתר ישיבת בית אל - "אין חורבן אחרי הגאולה" - הרב זלמן מלמד ו"שלמות הארץ היא שלמות העם" - הרב שלמה בן חמו ובמקומות רבים בספר איילת השחר - הרב פילבר..

³ מעמדה של המדינה יתערער למשל אם חס וחלילה היא תהפוך למדינת כל אורחיה ותאבד כליל את צביונה היהודי.

שנית, במאמר זה אינני בא לעסוק בשאלה ההגותית- פילוסופית "האם תיתכן גלות נוספת". לעניות דעתי, קיימות לאמירה זו מספר השלכות מעשיות ולפיכך יש חשיבות מרובה לעיון בה. שלוש נקודות מרכזיות העלולות לצאת מאמירה זו הן:

1. ביטול השכר והעונש. תולדה של האמירה השוללת גלות נוספת היא רפיון ציבורי. אם לא תיתכן גלות שלישית אזי אפשר להבין כי אין צורך במעשים של ממש כדי לקרב את הגאולה ולשפר את מצב המדינה. אנו יכולים לשבת על מי מנוחות, מכיוון שהדרך אל הגאולה מובטחת, בין אם נפעל ובין אם לא. מן הראוי לציין, שבפועל, רוב הסוברים כי "לא תיתכן גלות נוספת" אינם מוציאים את המסקנה הזו, אולם בכל זאת ניתן לגזור אותה מן האמירה.

2. מאמירה זו יוצא כי זהו חוסר ביטחון בקב"ה לבחון את המציאות בצורה ריאלית ורציונאלית, אם מובטח לנו כי לא תהיה גלות נוספת. לכאורה כאשר אנו באים לדון בשאלות צבאיות, כלכליות ומדיניות נוכל לכלכל את צעדינו בהתאם לאמירה זו. זוהי כבר אמירה שנכתבת ונאמרת (כפי שנראה בהמשך) ולפיכך בה יתמקד עיקר הדיון.

3. הרב יוסף קלנר בספרו "פלורליזם, פנטיזם כלליות" (עמ' קז) סובר כי: אם יגלה ויבוטל שוב הישוב היהודי ממדינת ישראל, כי אז בטלה היהדות.

טענה זו של הופכת את האמירה "לא תהיה גלות נוספת" לאחד מעיקרי היהדות.

לאור דברים אלו ברור כי יש צורך בעיון מחודש באמירה זו.

במאמר זה אנסה להתמקד בשתי דרכי עיון בנושא:

1. בחינה מחודשת של המושג "אתחלתא דגאולה", ובדיקה האם העובדה שאנו נמצאים במציאות שכזאת מאפשרת לנו להיות בטוחים כי "לא תהיה גלות נוספת".

2. קבלת האמירה כי "לא תהיה גלות נוספת", אך בחינה של ההשלכות שאנו יכולים לגזור מהבטחה זו.

2. "אתחלתא דגאולה"

א. הקדמה

רוב הטוענים כי לא תיתכן גלות מביאים תחילה מספר גאוני עולם שהצהירו ברבים כי שיבת ציון הנוכחית היא אכן 'אתחלתא דגאולה'⁴. לאחר מכן הם עוברים למספר מדרשים ופסוקים מהם יוצא כי הגאולה השלישית היא הגאולה האחרונה ושזוהי גאולה ללא הפסק, ומכאן המשוואה פשוטה: אם לפי דברי גאוני עולם אנו נמצאים בתחילת הגאולה השלישית ובנוסף, חז"ל מודיעים לנו שזוהי הגאולה האחרונה שלא תיפסק, הרי ברור שלא תיתכן גלות נוספת⁵.

⁴ ספרים הסוקרים את הגאונים אשר אבחנו את תקופתנו ככזו הם: 'התקופה הגדולה' ו'אתחלתא היא'.

⁵ כאמור, גישה זו מתבססת על התפיסה שאנו מצויים באתחלתא דגאולה. עקב כך, ראוי לציין כי לא רק רבנים חרדיים סברו כי עדיין איננו בשלב כזה. הרב ריינס, מקים תנועת המזרחי ומאבות הציונות הדתית, היה אמון גם הוא על שיטה שכזו. וכך הוא כותב על הסוברים כי יישוב ארץ ישראל הוא מסימני הגאולה (מובא ב'איש המאורות'- גאולה בת יהודה, עמ' 51):

לאור זאת יש לחזור ולברר מחדש את משמעות המושג "אתחלתא דגאולה".

ב. שמא יגרום החטא

בפרקים ט-יב בישעיה מופיעות נבואות אחרית הימים. קיימות מספר גישות לשאלה: על מי ועל מה נובאו נבואות אלו. הרמב"ן בתחילת השער השני של ספר הגאולה מביא את הדעות השונות (ספר הגאולה עמ' רעה):

הנה הנחמות אשר בתחילת ספר ישעיה רבים אומרים שהם על חזקיהו המלך, מהם מתייחסות אליו (באמת) ומהן מעורבות..... והמתעקש ר' משה הכהן אומר כי היא על

הנלהבים מרעיון הנ"ל לא הסתפקו לברר מעלת העניין מצד עצמו, רק ראו להטיף בזה נטפי הגאולה ואגלי הישועה, עד כי מקצת מהם בתמימותם ובהתלהבותם העמידו את קץ הגאולה על נקודה זו, וגזרו אומר כי כלו כל הקצין ואין הדבר תלוי אלא בישובה של א"י, והרבו להטות גם כמה מקראות ומאמרי חז"ל לדעתם ומובן הדבר כי בזה נתנו לעורר ריב ומדון... הגאולה כשהיא לעצמה היא נעלה מכל ענין טבעי והשתדלות אנושי ורק בהררי נס והפלא יסודתה.

ובמקום אחר הוא מסביר כיצד דווקא הרצל ולא איש תורה, הצליח לעורר את שיבת ציון (מובא ב'הרב ריינס והרב קוק - שתי גישות לצינות' - מיכאל צבי נהוראי בתוך 'הצינות הדתית בתמורות הזמן'):

יפה אנו רואים כי איש מדיני, שלא התבודד במערות וביערים, ולא התקדש לטבול את בשרו, איננו מעוטר בטלית ותפילין, איננו הוגה בתורת ה'... ובכל זאת הצליח לעשות רושם גדול להפנות אליו חלק גדול מבני עמנו לתת אמון בדבריו ובהבטחותיו, האין זה דבר פלא? האין ראוי לשים לב לזה? ואולם באמת יש לראות שהדבר פשוט מאוד. כל אלה שהופיעו בתור מושיעים בימים מקדם ובשרו ישועות ונחמות לישראל כווננו אל ישועה רוחנית... ואולם פה בא אלינו האיש הזה לבשר ישועה פשוטה, איננו מכוון על הגאולה הכללית, ורק שהראה כי יש דרך להטיב מצב ישראל ולהרים קרנו בכבוד להשתדל לחפש מקום מקלט בטוח.

(אמנם יוסף שפירא בספרו "הגות הלכה וצינות - על עולמו הרוחני של הרב ריינס" עמ' 113-126 ניסה לטעון כי גם הרב ריינס ראה בצינות תופעה גאולית מסוימת, אך דברים אינם נראים, מה עוד שחזן ממנו כל חוקרי משנת הרב ריינס סברו אחרת, ועיין: א' דון יחיא 'הצינות' - עמ' 103-146 ו'סוגיות - עמ' 55-68, גאולה בת יהודה - 'איש המאורות' עמ' 51, אביעזר רביצקי - 'הקץ המגולה ומדינת היהודים' עמ' 23-59 ו'צינות ומשיחיות ביהדות האורתודוקסית' בתוך גווילין, ומיכאל צבי נהוראי - 'הרב ריינס והרב קוק - שתי גישות לצינות' - בתוך 'הצינות הדתית בתמורות הזמן')

גם הרב סולובייצ'יק, מחשובי ההוגים הצינוניים דתיים, לא ראה את המדינה כ'אתחלתא דגאולה' או כ'ראשית צמיחת גאולתנו'. במאמרו הנודע 'קול דודי דופק' הוא מבאר את חשיבותה הרבה של מדינת ישראל משש סיבות שונות. אף אחת מהן לא נותנת למדינה משמעות גאולית או משיחית (ולהרחבת שיטתו - עיין 'תפיסתו הצינונית-דתית של הרב סולובייצ'יק' - הרב חיים נבון, צהר כב). ובכלל, רוב רבניה הראשונים של תנועת המזרחי לא ראו את שיבת ציון כמהלך גאולי. זאת גם הייתה הסיבה שתנועת המזרחי תמכה בתוכנית אוגנדה.

לאור כל זאת ברור כי הרב ריינס והרב סולובייצ'יק היו מתנגדים לאמירה "לא תהיה גלות נוספת", שהרי אף על הנחת היסוד הבסיסית שעליה עומדת האמירה הם חולקים. מאמר זה עוסק רק בשיטתם של אלה שכן ראו במדינה שלב גאולי או משיחי, אך בכל אופן, כאשר באים לתת לדברים משמעות מעשית קריטית או להפוך אותם לאחד מעיקרי היהדות, יש לתת את הדעת גם לדעתם של גדולי ישראל הסוברים אחרת.

חזקיהו⁶.....ורבים אמרו כי הנחמות על תנאי וכיוון שלא עבדו כראוי אבדו הטובות
ההם.

לאחר מכן מביא הרמב"ן את גישתו (שם, עמ' רעז) :

ואולם מצאתי לחכמים ז"ל בזה קשר צריכים אנחנו להתיר אותו. אמרו בהגדת חלק
(סנהדרין צד.) בקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח, וסנחריב גוג ומגוג כו', וזה ענין פלא,
וכאשר עינתי בו ראיתיו מקיים דברים הרבה, כי כן תמצא אותם ז"ל שהם פורשים תמיד
הכתובים האמורים על חזקיהו לעתיד, ואומרים בהם תדיר עתיד הקב"ה, ואמרו ר' יוסי
הגלילי אומר אף שמו של משיח נקרא שלום שנאמר אבי עד שר שלום, **ולכן נראה כי
אצלם כל הפרשיות האלה אשר בהן הנחמות הגדולות נאמרו לנביא על צד העתיד
לישראל ולזרע דוד שהוא אמר מלכם לעולם, ועל צד התנאי הייתה הכוונה בחזקיהו
המלך, כי אם היו ישראל וחזקיהו המלך חוזרים בתשובה שלמה היה מביא אותם
ואומות העולם שרובם עם סנחריב בדין העתיד, ומאבד אלו מפני אלו. אך כאשר הגיע
הזמן ולא נגמרה זכותם, אולי גם כן לא נתמלאת סאתם של אלו, ונתן עליהם הדין
להאריך להם עוד, בטל התנאי חזקיהו ונשארו הטובות והנחמות ההם על המלך המשיח
תחתיו מבניו, ונתקיימו מקצתם עמו ועם דורו, כפי הראוי להם, **כי כן ענין האל-הים עם
כל אדם ועם כל דור, מזומן להיטיב כפי הזדמנותם לקבל הטוב.****

ובהמשך (שם, עמ' רעט) :

והנה נתבאר מן הדברים כי הנחמות החזקות אשר אמר ישעיהו ע"ה שלא נאמרו בלשון
תשמעו, ואם תעבדו, עתידות הן לבא על כל פנים, **והוא לא פירש אותן על חזקיהו המלך
כי היו באות בימיו על כל פנים, רק על ישראל ועל מלכות בית דוד, ככתוב על כסא דוד
ועל ממלכתו (ישעיה ט"ו ו'), ומה שנתקיים נתקיים ומה שלא נתקיים עתיד הוא, ויבא
באמת.**

הרמב"ן טוען שהנבואות נובאו על עם ישראל ומלכות בית דוד בכלליות ולא על דור ספציפי כמו
דורו של חזקיהו. ביכולתו של כל דור לממש את הנבואה וכך היה בימי חזקיהו שחלק מן הנבואה
אכן התממש בימיו, אך למרות זאת דורו של חזקיהו נשאר לבסוף רק כפוטנציאל משיחי שלא
התממש בגלל החטא. דורו של חזקיהו התחיל כבר בעצם את הגאולה, תקופתו הייתה "אתחלתא
דגאולה", אך לאחר שחטאו חזר המצב לקדמותו⁷.

⁶ הרמב"ן מביא את דעתו של ר' משה הכהן, אותה הוא מכנה "המתעקש" ודוחה אותה. דעתו של ר' משה היא שהנבואות הללו
נובאו על חזקיהו והן אכן לא התגשמו. הרמב"ן לא מוכן לקבל טענה שכזאת כנראה מכיוון שהוא מקבל את דעתו של הרמב"ם
כי נבואה טובה חייבת להתגשם. תירוצו של ר' משה מסתדר מאוד עם דעתו של ריה"ל המובאת להלן.

⁷ בפירושו לתורה לוקח הרמב"ן עיקרון זה צעד אחד קדימה. בהתייחסו לסתירה שבין ברית בין הבתרים, בה נגזר על גלות של
ארבע מאות שנה, לבין הנאמר: "ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה" (שמות י"ב, מ'),
אומר הרמב"ן:

והקבלה פשוטה. אנו חיים כיום בדור של "אתחלתא דגאולה", אך 'העניין האלוהי' ימשיך לחול עלינו רק אם נפעל בהתאם מכיוון שכדברי הרמב"ן הוא חל על כל דור⁸ כפי הזדמנות אותו הדור (מעשי הדור) לקבל את הטוב. לפיכך, קיימת אפשרות (לא עלינו) שהקב"ה יחליט להגלותנו שוב. רעיון דומה מובא בגמרא בברכות (ד.):

ועוד אני אומר כי הפשט המחזור מן הכל הוא שנאמר כי הגזרה היתה ארבע מאות שנה מן היום ההוא (ברית בין הבתרים) כאשר הזכרנו, והשלושים שנה האלו הם תוספת עליהם בעון הדור ההוא... (ועוד) **שאיין שום הבטחה שלא יגרם החטא לבטלה אלא במקום שבועה**. ומן הידוע שהיו ישראל במצרים רעים וחטאים מאד, ובטלו דם המילה דכתיב: 'וימרו בי ולא אבו לשמוע אלי איש את שקוצי עיניהם לא השליכו ואת גולוי מצרים לא עזבו ואומר לשפוך חמתי עליהם... בתוך ארץ מצרים (יחזקאל כ', ח').

כאן ככל הנראה עוסק הרמב"ן בהבטחה ולא בנבואת נביא, אבל לענייננו אין כלל הבדל.⁸ מכיוון שהרמב"ן מדבר על כל דור, אין לחלק בין דור של גאולת 'אחישנה' לדור של גאולת 'בעתה'. עם זאת יש כאלה הסוברים בכל זאת כי יש חילוק בין גאולת אחישנה לגאולת בעתה וזהו ההבדל בין מקרה זה של חזקיהו והמקרים שנביא בהמשך לבין המצב בימינו. כך למשל כותב הרב ארי שבט, ("נפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה!", "צהר כד, עמ' 55):
בכל המקרים הקודמים שבהם הייתה "הוא אמינא" של גאולה לא התחיל תהליך מספיק משמעותי. היום... כבר הצהירו רבותינו שעכשיו אנו בתהליך של גאולת בעתה, שמעצם הגדרתה היא "בלי תנאי", דווקא כשאיננו זוכים מלבד כך שלא הוכח שבמקרים הקודמים לא התחיל תהליך מספיק משמעותי (ועוד נראה בהמשך כיצד כבר היה משיח! אך הוא נהרג בעוונות). בבסיס דברים אלו עומדות שתי הנחות שניתן לערער עליהן: א. קיימת גאולה ללא תשובה - גאולת בעתה. ב. אנו מצויים בגאולה שכזו. ונתייחס אל כל הנחה בנפרד:

א. סוגיית "גאולה תלויה בתשובה" עומדת כבר במחלוקת תנאים וגם בראשונים הדברים לא הוכרעו. אמנם רבים סברו כי תיתכן גאולה ללא תשובה אך היו גם גדולי ישראל רבים שסברו הפוך. ידועים דבריו הרמב"ם בהלכות תשובה (ז,ה) כי: "אין ישראל נגאלים אלא בתשובה". דברים אלו בונה הרמב"ם על שיטתו כי לא קיימת גאולת בעתה אותה הוא מבטא במפורש באגרת השמד (איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' נז):

כי אין זמן קצוב לביאת המשיח, עד שיתלו בו ויאמרו עליו שהוא קרוב או רחוק.

לאור דברים אלו, צריך להבין כיצד הרמב"ם בעצמו חישב את הקץ באגרת תימן. הרב שילת מסביר זאת בשתי דרכים (הערות משלימות לאיגרות הרמב"ם, עמ' קנב): האחת, הרמב"ם לא מחשב את הקץ אלא רק את תחילת הנבואה. והשנייה, כמו שהרמב"ם אומר על רס"ג שהוא חישב את הקץ בגלל ייאושו של העם, כך גם הוא עשה בעצמו. וברור שגם בנו וממשיך דרכו של הרמב"ם, ר' אברהם, ראה כך את הדברים שהרי כך הוא עונה לשאלה בעניין הקץ שחישב אביו (שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' צד):

וכבר אמר בענין זה באגרת ההיא די הצורך, ואנו לא נביא בענין זה אלא מה שכתוב בתורה והוא **שהדבר תלוי בתשובה**.

ב. לפי הסוברים כי קיימת גאולת בעתה מי אמר שזוהי הגאולה בה אנו נמצאים? בשמונה קבצים כותב הרב קוק (ז, רא):
שואלים במה זכה דורנו לגאולה. התשובה פשוטה היא, הוא זכה מפני שעסק במצוה היותר גדולה שבכל המצוות, במצוה השקולה ככל התורה כולה, מפני שהוא עסק בגאולת ישראל...

לפי דברים אלו הגאולה בה אנו מצויים היא גאולת אחישנה! גאולה הבאה בעקבות מעשינו!
רבנו בחיי ב'כד הקמח' מציג תפיסה דומה:

אין שום דבר מעכב אלא תשובה... אם אתם מבקשים להגאל בקשו רחמים לפניו ושובו מן הגלויות ובואו לירושלים.

אם כן, התשובה המתבקשת היא "תשובה" לירושלים! תשובה שאכן התרחשה! ודברים דומים כותב ריה"ל בסוף ספר הכוזרי: ירושלים לא תבנה כי אם כאשר ישתוקקו אליה בני ישראל תכלית תשוקה עד אשר יחוננו את אבניה ואת עפרה.

תניא: 'עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קניית' (שמות טו, טז); עד יעבר עמך ה' – זו ביאה ראשונה, עד יעבר עם זו קניית – זו ביאה שניה; מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרם החטא.⁹

דוגמה נוספת מצויה בירושלמי תענית (פ"ד ה"ה):

תני ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש דרך כוכב מיעקב דרך כוזבא מיעקב. רבי עקיבה כד הוה חמי בר כוזבה (=כשהיה רואה את בר כוכבא) הוה אמר: דין הוא מלכא משיחא (=זה הוא מלך המשיח) אמר ליה רבי יוחנן בן תורתא: עקיבה, יעלו עשבים בלחיך ועדיין בן דוד לא יבא.

נהוג לפרש מאמר זה כך: ר' עקיבא טעה כאשר טען כי בר כוכבא הוא מלך המשיח.¹⁰

אך לא זו הייתה דרכו של הרמב"ם בהסבר העניין. בהלכות מלכים (יא, ג) כותב הרמב"ם:

אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו¹¹ שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות, כיון שנהרג נודע להם שאינו, ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת.

⁹ הצ"ח (הנודע ביהודה") מבין שהקב"ה מבטיח את הדבר למשה ולכן הוא מקשה על דברי הרמב"ם, שהבטחת הקב"ה לטובה ע"י נביא אינה חוזרת. תירוצו הראשון לקושיה דומה לדברי הרמב"ן:

ועלה בדעתי לתרץ דברי רבינו הרמב"ם, דהבטחת הקב"ה ע"י משה עד יעבור וכו' זה ביאה שניה, שהבטיחם שיהיה עוד ביאה ביד רמה כמו ביאה של יהושע, אבל לא הגביל הזמן אימת ומתי ועל ידי מי שתהיה ביאה זו, אבל כיון שהובטחו לבוא עוד ביד רמה אם לא היו חוטאין אז הייתה מתקיימת בידם ההבטחה זו ע"י עזרא, אבל כיון שגרם החטא לא נתקיימה אז, אבל מ"מ הבטחת משה לא נתבטלה וסופה להתקיים במהרה ע"י מלך המשיח. בכיוון זה הולך גם המלבי"ם בפירושו לדניאל (ט, כד):

וכבר התבאר ששיבת בית שני לא נחשב לגאולה המיועדת, כי הגלות הוחל מזמן גלות הראשון בימי נבוכדנצר וימשך עד הגאולה העתידה, ושיבת ישראל בימי בית שני ושיבתם בה נחשב מן הגלות, שלא היה להם נביאים ושכינה ואורים ותומים ומלך מבית דוד ולא התקבצו האובדים והנדחים, כי כל משך בית שני נדחו והתפזרו עוד יותר בארצות שבים כנודע בדברי הימים לימים ההם, רק שהיה תנאי אם היו שבים אז בתשובה שלימה היה ממחר את הקץ אז, וכשלא זכו נחשך הלילה עוד יותר ולא ישוּבו עד קץ הפלאות.

¹⁰ לשיטה זו אפשר לומר שאם התנא הגדול, ר' עקיבא, טעה בניסיונו לאבחן את תחילת הגאולה, אין שום בעיה באמירה שגם גאוני דורנו יכולים לטעות בכך, מה עוד שכבר ראינו (הערת שוליים 5) כי ישנם גם רבנים ציוניים-דתיים שאבחנו את המציאות בצורה אחרת. אגב כך, מעניין לראות את דבריו של ר' יצחק דון אברבנאל על ר' עקיבא (בספרו ישועות משיחו, מובא גם ב'גאולה ומדינה', הכינוס השנתי למחשבת היהדות, עמ' 111):

יקרה פעמים לכל חכם-לב, שיחשוב ויאמין מה שנכספה וגם כלתה נפשו להיות.

נראה לי, כי בדברים אלו יש מסר חשוב לדורנו: עלינו להיזהר מלקבוע את תקוותנו וציפיותינו כעובדות ברורות.

¹¹ הרמב"ם מבסס הנחה זו על סמך הירושלמי בתענית (פרק ד) שם נאמר כי כל גדולי ישראל תמכו במרד: ר' אלעזר המודעי, בית הנשיא ועוד.

הרמב"ם מסתמך על דרך קביעתו של ר' עקיבא את המשיח, ופוסק שהמלך המשיח לא צריך להביא לא אות ולא מופת¹². ברור מכאן שהרמב"ם סובר, שר' עקיבא צדק כאשר הכתיר את בר כוכבא כמלך המשיח. הרמב"ם אף טוען כי כל חכמי דורו של ר' עקיבא היו איתו בדעה זו וזאת למרות שכתוב במפורש שר' יוחנן בן תורתא חלק עליו. הסיבה לכך היא שאין להשוות בין מעמדו המרכזי של ר' עקיבא בין חכמי ישראל לבין מעמדו של ר' יוחנן בן תורתא שמוזכר רק פעם אחת בכל הש"ס (יומא ט.).

מכאן, שר' עקיבא לא טעה¹³! בר כוכבא באמת יכול היה להיות המשיח, היה לו פוטנציאל משיחי, אלא שגרם החטא ("שנהרג בעוונות"). ודברים אלו מובנים גם מהמשך דבריו של הרמב"ם (הלכה ד'): :

"ואם יעמוד מלך מבית דויד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדויד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, ויילחם מלחמות ה', **הרי זה בחזקת שהוא משיח**. אם עשה והצליח, וניצח כל האומות שסביביו, ובנה מקדש במקומו, וקיבץ נדחי ישראל, הרי זה משיח בוודאי".

למרות שהמלך גרם לכל ישראל לילך בדרך ה' (מה שלצערנו עוד לא זכינו שיקרה), עדיין הוא רק בחזקת משיח, כמו שהיה בר כוכבא, ואומר הרמב"ם ש"אם יעשה ויצליח", אם ינצח את כל האומות שמסביב ויבנה את בית המקדש, רק אז ייחשב למשיח ודאי. מלשון הרמב"ם ברור שיש פה מצב של תנאי - "אם יעשה ויצליח", מכאן שיכול להיות מצב שלא יעשה או שלא יצליח. למדנו מדברי הרמב"ם, שכל עוד לא נוצחו כל האומות ובית המקדש עוד לא נבנה, אף על פי שכל עם ישראל הולך בדרך התורה עדיין הגלגל יכול לחזור אחורנית.

ג. הבטחות והתגשמותן

בספר הכוזרי לוקח ר' יהודה הלוי את העיקרון של דברי הרמב"ן צעד אחד קדימה (מאמר ב', כד): אכן מצאת מקום חרפתי, מלך כוזר! **כי אמנם חטא זה הוא אשר בגללו לא נתקים היעוד אשר יעד האלוה לבית השני**: 'רני ושמחי בת ציון! כי הנני בא ושכנתי בתוכך - נאם ה' (זכריה ב, יד). כי הענין האלו-הי עמד לחול עליהם כבראשונה, אלו נענו כולם לקריאה ושבו לארץ ישראל בנפש חפצה, אבל רק מקצתם נענו - ורבים, החשובים שבהם, נשארו בבבל מסכימים לגלות ולשעבוד ובלבד שלא יפרדו ממשכנותם ומעסקיהם.

ריה"ל מסביר שלמרות שהנביא זכריה ייעד לבית השני השראת שכינה, בכל זאת הדבר לא קרה וזאת משום שעם ישראל לא עשה מספיק, לא נענה לקריאה לשוב לארץ ישראל. במילים אחרות, עם ישראל חטא. בהמשך דבריו מחזק ריה"ל עקרון זה:

¹² יש לציין שהראב"ד חולק עליו בנקודה זו על סמך הגמרא בסנהדרין צג:

¹³ טענה נוספת המחזקת עניין זה נעוצה בכך שאיננו מוצאים בכל הש"ס האשמה אחת של ר' עקיבא בעניין. בדרך כלל כאשר אישיות בכירה מנהיגה מהלך הנכשל באשמתה הדבר נכתב. למשל: "אמר רבי יוחנן: ענותנותו של רבי זכריה בן אבוקולס, החריבה את ביתנו, ושרפה את היכלנו, והגליתנו מארצנו" (גיטין נו.).

סוף דבר, רק חלק מן העם נענה, ולא בלב שלם, ולכן גמלם האלוה כמחשבת לבם ונתקיימו בהם ההבטחות האלוהיות רק במידה מצמצמת, כפי מיעוט התעוררותם¹⁴ כי הענין האלוהי אינו חל על האדם כי אם לפי הכנת האדם - אם מעט מעט ואם הרבה הרבה.

ריה"ל מדבר כאן על הבטחות אלוהיות מפורשות שלא נתגשמו במלואן אלא רק במידה מצומצמת. הסיבה לכך היא שוב משום שעם ישראל לא עשה מספיק על מנת שההבטחות יתקיימו¹⁵. ובהקבלה לסוגייתינו - גם הבטחה כי "גלות נוספת לא תהיה" יכולה לבסוף לא להתממש אם נחטא, לפיכך אין לאף אחד תעודת ביטוח כי גלות נוספת לא תהיה. בדרך זו הולך גם הרשב"ם בפירושו לפסוק: "וידעת כי ה' אלהיך הוא האלהים הנאמן שמר הברית והחסד לאהביו ולשמרי מצותו לאלף דור" (דברים ז, ט):

כלומר ושמא תאמרו הואיל ונשבע לאבותינו לתת לנו את הארץ למה נזקק עוד לשמור מצוותיו, כי יעשה מה שהבטיח מכל מקום. על זאת אני משיב לכם כי אם לא תשמרו מצוותיו לא תירשו את הארץ והוא לא יעבור על שבעתו, כי זו היא מידתו, שומר וממתין הברית והחסד שנשבע לאבות לקיים מה שהבטיחן עד אלף דור לאותו דור שיהיו אוהביו ושומרי מצותיו.

אמנם יש לנו הבטחה, אומר הרשב"ם, אבל אם לא נקיים את המצוות לא נירש את הארץ, ומוסיף הרשב"ם, שאין כאן ביטול של שבעתו של הקב"ה מכיוון שמידתו של הקב"ה מלכתחילה היא שהשבעה תלויה בקיום המצוות.

דברי ריה"ל (ורשב"ם) סותרים לכאורה את דבריו של הרמב"ם בהקדמה למשנה (תרגום הרב שילת עמ' לג-לד) שנבואת נחמה של נביא חייבת להתממש במלואה, אולם ישנן מספר דרכים ליישוב הסתירה:

1. ריה"ל מדבר על נבואה שהתגשמה במידה מצומצמת וגם הרמב"ן מדגיש כי הנבואה על חזקיהו התגשמה באופן חלקי. ניתן לומר כי הנבואה בעצם התגשמה אך לא במלוא עוצמתה וכך אין הדבר סותר את דבריו של הרמב"ם.
2. הרמב"ם קבע כי לנביא אסור לסתור את דבר ה' אך לאחר שדבר הנביא אומת יכול הנביא לעשות זאת כהוראת שעה. יכול להיות שכך הם הדברים גם לגבי נבואת נחמה. כאשר הנביא נמצא עדיין בשלב אימות העובדה שהוא נביא אמת, נבואתו חייבת להתגשם על כל פרטיה, ואילו לאחר שהתברר כבר שהוא נביא אמת, נבואתו יכולה להתגשם בצורה חלקית¹⁶.

¹⁴ עיין יומא ט, ב, ומועד קטן כה, א.

¹⁵ הרב קוק מקבל גם הוא את המשמעות הכפולה של נבואות זכריה (מאמרי הראי"ה עמ' 532):

ובנבואות זכריה נכללו היעודים הקרובים, שהיו מוכנים לבוא בימי הבית השני, ועם כל זה בא החזון גם לעתיד שהיה רחוק אז...

¹⁶ ראייה מסוימת לכך אפשר לראות בהמשך דבריו של הצ"ח שהובאו לעיל (הערת שוליים 9) המתרץ כיצד יכול להיות שהבטחת הקב"ה למשה "עד יעבור עם זו קנית" לא התגשמה. התירוץ השני שהוא מביא לדבריו הוא:

3. ניתן לומר כי ריה"ל והרמב"ם חולקים בדבר הנבואה. מקובל לחשוב כי דעתו של הרמב"ם לגבי חובת ההתגשמות של נבואת נחמה הינה הדעה היחידה בעניין, אך ישנם מספר לא מבוטל של ראשונים החולקים עליו. בעל "עקידת יצחק", ר' יצחק עראמה, פותח את השער ה-96 בספרו כך: "יבטל דעת האומר שמדה טובה היוצאת מפי הקב"ה על פי נביא אינה חוזרת". ראשונים נוספים החולקים על הרמב"ם בעניין זה הם: רלב"ג ("מלחמות השם" מאמר שישי, פרק י"ג עמוד ע"ה), ר' חסדאי קרשקש ("אור ה"י" מאמר שני, כלל ד', פרק ב'), התוספות ביבמות נ. ("ד"ה "תדע"), אברבנאל (דברים י"ח, י"ד) ומהרש"א (ברכות ז.). במאמר זה הבאנו דווקא את דעותיהם של הרמב"ן, ריה"ל והרשב"ם מכיוון שהם עוסקים ישירות בנושא הנבואות על הגאולה ועל ירושת הארץ, אך סברה פשוטה היא לומר שגם הסוברים כי כל נבואה (באשר היא) הינה על תנאי, לא יסכימו לאמירה כי לא תהיה גלות נוספת, וזאת מקל וחומר פשוט. אם נבואה שניבא נביא בשם ה' יכולה לחזור בה, קל וחומר שאמירה המובאת במדרש או בפרשן כלשהו יכולה לחזור.

עיקרון זה של נבואה שאיננה מתגשמת במלואה או שהיא נדחית לעתיד לבוא מופיע בעוד מספר מקומות בתנ"ך, ולא כאן המקום לעסוק בכך. דוגמה יפה אפשר להביא דווקא מאחד הפסוקים שמוכיחים לכאורה כי לא תהיה גלות נוספת.

רבים מביאים את דבריו של ירמיהו במגילת איכה: "תם עוונך בת ציון לא יוסיף להגלותך" (איכה ד, כב) ואת דברי רש"י, רד"ק ור' יוסף אלבו הטוענים בעקבות פסוק זה כי גלות אדום היא הגלות האחרונה. אך פסוק זה מוכיח בדיוק את ההיפך! מגילת איכה עוסקת בחורבן הבית הראשון, לפיכך, פשט הפסוק נאמר לגבי הבית השני. ירמיהו בעצם מבטיח כי לא תהיה גלות שנייה, אך כנראה שהחטא גרם לכך שהנבואה לא התגשמה. לאחר הגלות השנייה, עוברת הנבואה אל הבית השלישי, אך כפי שהוכחנו מדברי ריה"ל והרמב"ן, החטא עדיין יכול לגרום לאי מימוש הנבואה. מעניין גם לראות את דבריו החותכים של הרב יהודה עמיטל בנושא (עולם בנוי וחרב ובנוי, עמ' 56):

נביא לא טועה, ואף על פי כן יש פער גדול בין המציאות של בית שני לבין נבואתו של זכריה הנביא..... **מי שחושב שנבואת נביא הינה בלתי תלויה בהתנהגותם הרוחנית של בני ישראל - אינו מבין מה זאת נבואה**¹⁷.

נראה לעניות דעתי דקושיא מעיקרא ליתא, שהרי עיקר טעמו של הרמב"ם בזה שהבטחה לטובה ע"י נביא אין החטא גורם ביטולה, היא משום שזה הוא האות להבחין אם הנביא אמת, וכיון שבמשה רבינו כתיב 'וגם בך יאמינו לעולם', הבטיחו הקב"ה שלעולמי עולמים לא יהרהרו אחר נבואתו כלל, לכן בהבטחה שהבטיח הקב"ה על ידו שפיר גורם החטא לביטולה.

אמנם הצ"ח מדבר רק על משה אך הנקודה אותה הוא מבהיר היא שעיקר טעמו של הרמב"ם לכך שנבואה טובה אינה יכולה להתבטל הוא בבחינת הנביא, וכאשר ידוע שלא יהרהרו עוד אחר נבואה, יכול החטא לבטלה.

¹⁷ ויפים מאוד גם דבריה של נחמה ליבוביץ בנושא המובאים ב'הגדת נחמה' עמ' 20. נחמה שואלת שם מדוע בפסח יש רק

ארבע כוסות על ארבע לשונות הגאולה ואין כוס חמישית על לשון 'והבאתי'. ותשובתה:

ד. סיכום ביניים

מדברי הרמב"ן למדנו כי נבואות אחרית הימים הינן נבואות כלליות. נבואות אלו יכולות להתממש בכל דור וזאת ע"פ מעשיו של הדור. הרמב"ן גם מדגיש שהנבואות יכולות להתממש רק בחלקן.

ריה"ל לוקח עניין זה צעד אחד קדימה, ואומר שאפילו נבואות גאולה ספציפיות כמו נבואת זכריה "רני ושמחי בת ציון" יכולות להתממש רק בחלקן ולא במלואן.

בדורנו כבר התגשמה הנבואה בחלקה כמו שבימי חזקיהו התממשה חלק מהנבואה, אך למרות זאת, עד שלא תתגשם הנבואה על כל חלקיה, עדיין אנו מצויים בשלב בו הגלגל יכול לחזור אחורנית.

3. לסמוך על הנס??

א. הקדמה

במבוא למאמר נטען כי יש הסוברים שמכיוון ש"לא תיתכן גלות נוספת" אז זהו חוסר ביטחון לבחון את המציאות בצורה ריאליסטית. כך למשל כותב הרב ארי שבט ("לא תהיה גלות נוספת", צהר כא עמ' 118):

כמו בימינו גם בזמן הרב הרצוג, היו שתי דרכים לראות את המציאות, היה מחנה אחד של אופטימים, ולעומתו מחנה של פסימיים. כפי הנראה היה חשוב לרב הרצוג לפרסם שעלינו להסתמך על הקבלה שבנידון כדי להכריע לכיוון הביטחון בה' ונגד התבוסתנות. **האמונה בנבואה ובקבלה הזאת אינה נחשבת בגדר 'אין סומכין על הנס'.**

ובהמשך (עמ' 119) הוא נותן לדברים גם מסקנות מעשיות:

אם הצהיר הרב הרצוג שאין לסגת ואין לפחד מפני כוחות המעצמה הגרמנית, שהסתערו אז על ארץ ישראל, קל וחומר שזהו חוסר בטחון בה' (וגם חוסר היגיון) מצדנו לסגת מפני כמה פצמ"רים של קומץ עלובי נפש של צבא ערבי לא מקצועי, שאנחנו הקמנו להם וחימשנו.

אינני רוצה להיכנס כאן לדיון ההלכתי-פוליטי על החזרת שטחים. גם אני סברתי כי במקרה הספציפי הזה (ההינתקות) אין לסגת מפני הערבים אך לא מהטעמים הללו. לדבריו, מכיוון שיש לנו הבטחה אז זהו חוסר ביטחון מוחלט בה' לעשות כך. לנקודה זו יכולות להיות השלכות רבות נוספות, ונביא פה רק דוגמא אחת לחידוד חשיבות העניין: האם מדינת ישראל צריכה להתחמש

אמנם לשון 'והבאתי' עתיד להתגשם, גם אם לא זכו בזה בני דור המדבר, ואחר שנכנסו הרי שוב יצאו לגולה, נמצא

שלשון זה תלויה בנו בזמן ששאר לשונות הגאולה הן לתמיד, ולא תופסקנה. ולכן, עם יסוד המדינה חשב הרב מ.

כשר שיש להנהיג מנהג כוס חמישית, אבל לא הצליח לשכנע את הרבנות".

מהסיפור על הרב כשר מובן שנחמה סברה שהעיקרון שגם לאחר הכניסה לארץ ניתן לצאת שוב לגולה קיים גם בימינו. מעניין

לדעת האם נחמה רק מפרשת פה את דעתה של הרבנות, או שמא היא אומרת מתוך ידיעה שזוהי הסיבה שהרבנות לא הסכימה

להוסיף כוס חמישית בהג הפסח.

מפני כלי נשק להשמדה המונית כמו הפצצה האיראנית! לכאורה, לפי דברים אלו, התעסקות בנושא זה הינה מיותרת, מכיוון שלא קיימת בכלל אפשרות של השמדה המונית כזאת (חשוב להדגיש שאין בדברים אלו מן הטענה כי ההסתכלות היחידה על המציאות הינה ההסתכלות הרציונאלית. כמובן, קיימת מידת הביטחון בקב"ה וישנם עוד מספר שיקולים אמוניים שיוצאים מגדר בחינת המציאות היבשה. סוגיה זו של היחס שבין מידת הביטחון לבין בחינת המציאות הינה סבוכה ולא כאן המקום לעסוק בה. ברצוני רק להתמודד עם גישות המסתמכות על הבטחות ולכאורה מוציאות את בחינת המציאות מן הריאליה בצורה חריפה).

ב. לסמוך על הנס

למרות שכבר ערערתי על התפיסה הסוברת שקיימת הבטחה כי לא תהיה גלות נוספת ברצוני להראות שגם הסובר שקיימת הבטחה כזו לא יוכל להוציא ממנה תכנים מעשיים ממשיים ו'לסמוך על הנס'. לצורך כך, אבסס את ההנחה שאין ביכולתנו להוציא תכנים מעשיים לחיינו מתוך הבטחות של הקב"ה.

עיקרון זה מובהר יפה בירושלמי יומא (פ"א, ה"ד):

תני לא היו מניחין אותו (את הכהן הגדול) לוכל (לאכול לפני יום כיפור) לא חלב ולא בצים ולא גבינה ולא בשר שמן ולא יין ישן ולא קונדיטון ולא גריסין של פול ולא עדשים. שמואל אמר ולא אתרוג ולא כל דבר שהוא מרגיל לזיבה. אף על פי כן היו קורין עליו את הפסוק הזה אם ה' לא יבנה בית וגו'. **ולא מן הניסים שהיו נעשין בבית המקדש הן? אמר רבי אבון על שם לא תנסו.** אמר רבי יוסי בי רבי בון כאן בראשון וכאן בשני.

הירושלמי מקשה מדוע היה צריך לשמור את הכהן הגדול מכך שלא יארע לו קרי הרי דבר זה מובטח כבר במשנה באבות (ה' ה):

עשרה ניסים נעשו לאבותינו בבית המקדש: לא הפילה אשה מריח בשר הקודש... **ולא ארע לכהן הגדול קרי ביום הכיפורים.**

לפי קושיית הירושלמי, עולה שהייתה להם מסורת או הבטחה בעניין. תירוצו של ר' אבון מסביר את העניין: "משום לא תנסו", ומפרשים "קרבת העדה" ו"פני משה" במקום: "שאינן סומכין על הנס"¹⁸.

¹⁸ גם רבינו יונה, בפירושו למשנה באבות מפרש כך:

ולא ארע קרי לכהן הגדול ביום הכיפורים כדי שלא יצטרך לסגן. ואף על פי שהיו יודעים שלא יארע קרי היו מכינין את הסגן שאין סומכין על הנס משום 'לא תנסו'. וכך פירש גם בעל המחזור ויטרי.

¹⁹ במשנה אחרת במסכת יומא (פ"ו מ"ח) נאמר:

אמרו לו לכהן גדול הגיע שיעיר למדבר. ומניין היו יודעין שהגיע שיעיר למדבר? דרכיות היו עושין ומניפין בסודרין ויודעין שהגיע שיעיר למדבר. אמר ר' יהודה והלא סימן גדול היה להם מירושלים ועד בית חדורו ג' מילין הולכין מיל וחזרין מיל ושוהין כדי מיל ויודעין שהגיע שיעיר למדבר. ר' ישמעאל אומר והלא סימן אחר היה להם לשון של זהורית היה קשור על פתחו של היכל וכשהגיע שיעיר למדבר היה הלשון מלבין שנאמר (ישעיה א') אם יהיו חטאיכם כשנים כשלב ילבינו.

עיקרון זה מופיע פעם נוספת בירושלמי. במשנה בשקלים (ו' ד') נאמר: שלשה עשר שלחנות היו במקדש, שמנה של שיש בבית המטבחים שעליהן מדיחין את הקרבים ושנים במערב הכבש - אחד של שיש ואחד של כסף.

בירושלמי שקלים מובא על משנה זאת הדיון הבא (ירושלמי שקלים פ"ו ה"ג): ר חנניה מטי בשם ר' יוחנן לית כאן של כסף (שולחן של כסף) מפני שהוא מרתיח. לא כן תני זה אחד מן הניסים שנעשו בבית המקדש שכשם שהיו מניחין אותו חום כך היו מוצאין אותו חום שנאמר לשום לחם חום ביום הלקחו? **רבי יהושע בן לוי אמר אין מזכירין מעשה ניסים.**

יש להדיח את קרבי הקורבנות דווקא על שולחן של שיש כדי שלא יסריחו מהחום. ואף שאחד מן הניסים שהיה במקדש הוא שלא הסריח בשר הקודש מעולם (אבות שם) אומר הירושלמי: "אין מזכירין מעשה ניסים"²⁰.

עד כה ראינו התייחסות לסוגיה זו רק ברובד של המשנה, הגמרא והפרשנים עליה. אך גם ברובד הפסיקה ההלכתית אנו מוצאים נקודה זו, וזאת בדבריו של בעל "פרי חדש" (על השולחן ערוך). אחד מהניסים שנעשו בבית המקדש שהובאו במשנה באבות הוא: "ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם". לעומת זאת, במשנה בסוכה (ד, י) נאמר כך:

שתי הדעות הראשונות (ת"ק ור' יהודה) טוענות שהגעת השעיר למדבר נודעה בדרך טבעית ואילו הדעה השלישית (ר' ישמעאל) טוענת שהדבר נודע בדרך ניסית. למחלוקת זו ישנה חשיבות הלכתית, (ראה תוס' ישנים ו"הבונה" במקום) ולפיכך מסביר מהר"י ענגיל (גליוני הש"ס, פסחים סד):

דפליגי אי סמכינן אניסא, דתנא קדמאי דשם (ת"ק ור' יהודה) לא חשבו זה לסימן לקבעו לזמן ולומר שבזמן שהלבין הלשון בא לו הכהן הגדול לקרות, כיון דהלבנת הלשון הוא עניין נסיי ולא סמכינן אניסא ואין לקבוע עניין נסיי לזמן שמדברין בו בהלכה, ור' ישמעאל סבירא ליה דסמכינן אניסא ונחשב וודאי שיעשה הנס ויש לקבעו לזמן גם בעסק ההלכה.

וכך גם פירש ה"תפארת ישראל" (פירוש יכין): "ולת"ק עשו תקנה, דאין סומכים על הנס ושמא לא ילבין". הרמב"ם (פירוש המשניות), הגר"א והב"ח (הגהות לש"ס) מחקו את דבריו של ר' ישמעאל מן המשנה (ואולי הם עשו זאת מכיוון שלא קיבלו את דעתו מכל וכל). וכמובן גם שההלכה לא נפסקה כר' ישמעאל אלא כת"ק הסובר שאין סומכין על הנס (עיי' רמב"ם הלכות עבודת יום הכיפורים פ"ג ה"ז).

²⁰ ועיי' פני משה', 'קרבת העדה' ו'תקלין חדתי' (שם), ורע"ב שם פ"ו מ"ד, וכעין זה כתב התוי"ט (דמאי א, א, אבות ה, ה). יש להעיר שבתלמוד הבבלי ובפוסקים המושג "לסמוך על הנס" לא מופיע במובן של סמיכה על הבטחה מסוימת אלא כעניין של האם להכניס את עצמך למצב מסוים בשאיפה שה' ידאג לך (שזהו בעצם דיון בסוגיית הביטחון שאינו קשור ישירות לענייננו). רק בסוגיה בפסחים סד: שם ישנה מחלוקת בשאלה אם לאחר שנכנסת לבית המקדש נועלים את דלתות העזרה מפני הצפיפות, קיימת התלבטות האם כשהגמרא אומרת לסמוך על הנס היא מתכוונת לסמיכה על הבטחה או שמא לביטחון בקב"ה שיעשה נס. הגמרא מביאה מחלוקת בין אביי לרבא: רבא סובר שנועלים את הדלתות (אין סומכין על הנס), ואילו אביי סובר שלא נועלים אותן אלא הן נסגרות מעצמן (סומכין על הנס). הרמב"ם (הלכות קורבן פסח פ"א ה"א) פסק כרבא ומכאן שהכריע שאין סומכין על הנס. בנוסף לכך, העיון יעקב והצל"ח מסבירים שאביי סבר כך רק במקרה הספציפי הזה.

כמעשהו (של הניסוך) בחול כך מעשהו בשבת אלא שהיה ממלא מערב שבת חבית של זהב שאינה מקודשת מן השילוח ומניחה בלשכה. **נשפכה או נתגלתה (החבית) היה ממלא מן הכיור שהיין והמים המגולין פסולים לגבי מזבח.**

ומסביר רש"י:

דחיישינן שמא שתה מהן נחש והארס מעורב בהן ונמצא שאינו מנסך מים כשיעור²¹.

וכותב על כך הפרי חדש:

וגרסי' תו התם בירו' תני ר' הושעיה הגילויין נוהגין בין בארץ בין בח"ל בין בימות החמה בין בימות הגשמים כלומר דלא תימי' כיוון דקתני במסכת אבות שלא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם א"כ אינו נוהג דין גילוי בירושלים, **קמ"ל דהיכא דקביעא היזקא שאני דלא סמכינן אניסא**, א"נ הנס היה במה שאינם יכולים להזהר דהיינו נשיכת נחש בגוף האדם וכיוצא, **אבל במה שבידו של אדם להזהר ולהשמר ממנו כגון אוכלין ומשקין שבידו לכסותם בהני לא הוה מתעביד ניסא** והיינו דקאמי' הגילויין נוהגין בין בארץ בין בח"ל.

מסביר ה"פרי חדש" שאמנם הייתה הבטחה אבל במקום שיכול להיות היזק מסוים, אם לא יעשו את המקסימום בצורה טבעית, יש חשש שהנס לא יתקיים, ולכן אסור לסמוך על ההבטחה²².

²¹ לרש"י עצמו יש התייחסות מעניינת לסוגיית 'לסמוך על הנס' בפרושו לגמרא בשבת כב:

וכי לאורה (של המנורה) הוא צריך (הקב"ה)? והלא כל ארבעים שנה שהלכו בני ישראל במדבר לא הלכו אלא לאורו! אלא עדות היא לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל. מאי עדות? אמר רב: זו נר מערבי, שנותן בה שמן כמדת חברותיה, וממנה היה מדליק ובה היה מסיים.

מפרש רש"י כך:

ובה היה מסיים ההטבה - לפי שהשאר היה מטיב שחרית, וזו מטיב בין הערבים, ואוחז הישנה בידו, או מניחה בכלי עד שנותן שמן ופתילה, ומדליקה ומדליק ממנה את השאר, והא דאמרינן בסדר יומא (לג, ב): הטבת חמישה נרות קודם להטבת שני נרות, משמע: כולוהו הוה מטיב שחרית, ויליף לה מקראי - **היינו בשלא היה הנס מתקיים והיה מוצאו שכבה, דלא סמך קרא אניסא, וכל זמן שהיו ישראל חביבין - היה דולק כל היום, והיינו עדותה.**

רש"י מסביר שהנס שהיה מתקיים בנר המערבי הוא שגר זה הודלק יחד עם שאר הנרות בבין הערביים, אבל הוא בניגוד אליהם דלק עד הצהריים של היום שלאחר מכן והם כבר בבוקר ואז היה מטיב אותם (מכין אותם) להדלקה בצהריים. ומקשה רש"י מכך שבמסכת יומא מובן שאת כל הנרות היה מטיב בבוקר, וכולל בכך גם הנר המערבי! ועונה רש"י, שביומא מדובר במצב שבו הנס לא היה מתקיים, כי בזמן שהיו ישראל חביבין לפני המקום, היה הנס מתקיים, אבל בזמן שלא היו חביבים לא היה מתקיים הנס ('אלא שגרם החטא'). ואגב כך מיישב רש"י קושיה מעניינת- הרי הגמרא ביומא למדה זאת מפסוק ואיך יכול להיות שיש בפסוק הוראה כנגד נס? מסביר רש"י: "דלא סמך קרא אניסא", הפסוק לא סומך על הנס. במילים אחרות, התורה מורה לנו הוראות מה לעשות גם במצבים בהם היא מבטיחה על ניסים. בנוסף עוסק רש"י בעניין זה גם בשבת קכד. ד"ה "משום איעפוש".

²² התייחסות הלכתית אחרת מצויה בפסקי תוס' חגיגה סימן ה': "שלוחי מצוה לא יסמכו על הנס שאינם ניזוקים". למרות שלוחי מצוה אינם ניזוקים, אסור להם לסמוך על כך. המבי"ט (קריית ספר על הרמב"ם) מעיר זאת דווקא על דברי הרמב"ם: "שכל דבר טובה שיגזור האל אפילו על תנאי אינו חוזר" (הלכות יסודי התורה י, ד). וכך הוא כותב שם:

לסיכום, למדנו, שלמרות שברור לנו שדבר מסוים הולך להתרחש, בכל זאת אסור לנו לסמוך על הדבר ואנו מחויבים להמשיך ולהסתכל על המציאות בצורה הרגילה והפשוטה. במילים אחרות, למרות המסורת וההבטחה (אם אכן יש כזאת) שלא תהיה גלות נוספת, איננו יכולים לבחון את המציאות בהתאם למסורת/הבטחה זו²³.

ג. שיטת הרב קוק

עד כה הובאו הדברים יותר במישור התיאורטי. הרב קוק מוריד זאת למישור הפרקטי (שו"ת משפט כהן עמ' שכז-שכח):

אותו הבטחון של ההשגחה העליונה אינו פוטר אותנו כלל מחובת ההשתדלות על הצלת הכלל, בכל היכולת שבידינו, ולדי ית"ש נתכנו עלילות איך לקשר את המדות הנראות לנו הפכים: **בטחון גמור על קיום מצד אחד וחובת השתדלות בכל מה שיוכל לחזק את קיומה, וק"ו להסיר שום סכנה שתוכל ח"ו להביא עליה השמד וכילוי, ד' יצילנו, ואנחנו בהדי כבשי דרחמנא למה לן, וחייבים אנו לעשות כל המצוי בידנו.**

ובכלל זה שאין סומכין על הנס כמו כהן גדול מתקינין לו אשה אחרת, אע"פ שמעשה נסים היו בבית המקדש לא היו סומכין על זה

התייחסות הלכתית אחרת מצויה בשו"ת הרדב"ז (חלק ו', סימן ב' אלפים רג). הרדב"ז נשאל כיצד אליהו טימא את עצמו על מנת להחיות את בן האישה הצרפית, שהרי למאן דאמר "פנחס זה אליהו" (ילקוט שמעוני פנחס רמז) אליהו הוא כהן, ואם כן אסור לו להיטמא למת. הרדב"ז מביא את שיטת התוס' ומקשה עליה:

והתוספות תירצו בפרק המקבל שהיה ברור לו שיהייהו לכך היה מותר מפני פיקוח נפש ע"כ, וקשה **חדא דאין**

סומכין על הנס.

גם אם היה ברור לאלהו שהילד יחיה עדין אסור היה לו לסמוך על הדבר שהרי "אין סומכין על הנס" (וקושיית החיד"א בשו"ת 'חיים שאל' חלק ב' סימן מג, ב שלאליהו פשוט שיעשה נס איננה קושיה, שהרי גם הרדב"ז דיבר על מצב שבו ברור לאלהו שיתרחש נס והילד יחיה, אך גם במצב כזה אין לסמוך על הנס מכיוון שעל בני אדם מוטלת החובה לפעול במציאות בדרך הטבע ולא להתחשב בניסים).

²³ רש"ר הירש מראה שגם אבות האומה הבינו כך את ההבטחות. כך הוא מסביר למשל, מדוע נח בנה את התיבה למרות שהקב"ה נתן לו ברית (פירושו לבראשית, עמ' פט-צ):

מעט הקורות של התיבה לא היה בהן כדי להציל, שכן גם אחרים יכלו להינצל בדרך זו. דומה, שנח נצטוו לבנות את התיבה, רק משום שאין סומכין על הנס וחובה על האדם לעשות את שלו בכל עת.

כך הוא גם מסביר מדוע הציג יעקב את המקלות לעיני הצאן על מנת שייולדו שונים האחד מהשני (פירושו לבראשית, עמ' שכב):

קשה להניח שפעולה כללית - כהצגת מקלות לפני הצאן - יכלה להביא לידי כך, שפעם יולדו נקודים, ופעם ברודים, ופעם עקודים וכו'. ההצלחה יכלה לבוא רק בכח השגחה מיוחדת... עם זה לא נמנע יעקב מלהיעזר באותה תחבולה, שכן אסור היה לו לסמוך על הנס, והיה עליו גם כאן לעשות לפחות את שלו.

מקורות נוספים בעניין אין סומכין על הנס: תוס' ישנים יומא לח: ד"ה יהללו, מהרש"א יומא כא. ד"ה לא ארע קרי, תוס' יומא כא. ד"ה נבלעין, שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' לו, מהרש"א חגיגה כו, שו"ת שאילת יעבץ סי' יז.

ובמקום אחר כותב הרב קוק²⁴:

הדאגה לקיום האומה, וביותר לקיום היהדות, לרוח ה' אשר עליה, לתורה שלא תשתכח מישראל, לאמונה טהורה ולקדושה שלא תתדלדל ותרד - חודרת כליות ולב. לא יוכלו להשקיט רוחנו כלל אותן המחשבות הגדולות, אע"פ שהן נובעות ממקור האמת היותר גדולה ועליונה, האומרות בצדק, כי בטוחים אנו שלא יטוש את ה' את עמו, ורווח והצלה יעמוד ליהודים, המשקיטות את רוחנו לאמר - הנה מלומדים אנו במכות ומלומדים גם בניסים וישועות. כן, אמת הדבר! אבל היוכלו הדברים, האמיתיים והקדושים, להביא אותנו לידי עצלות, לידי שפלות ידים ולידי היסח הדעת מרושם האיום של ההוה? וכי יודעים אנו מתי הוא קץ החזון? וכי נוכל גם לשער כמה נפשות וכמה דורות יוכלו ללכת לטמיון, אם לא נצא אנו בכל כח אלוקים חי אשר בלבבנו, לישע עמנו, לישע תורתנו, להוסיף כח בגבורה של מעלה²⁵.

ובאיגרות (איגרות א' עמ' שמו-שמוז) הוא אף מביע את חששותיו מחורבנה של הארץ אם יישמרו דיני שנת השמיטה ללא היתר המכירה: אי אפשר שהכל יקיימו את דיני שביעית בלא הפקעה, ואם לא יוציאו לחו"ל את הסחורה, את היין ואת תפוחי הזהב והשקדים וכיוצא בזה, ממש תשם הארץ, חלילה, ויחרב הישוב החדש, ועמו מוכרח להיות נהרס חלילה הישוב הישן ג"כ... ואין שיעור לנפילת היהדות בא"י בכלל, שתוכל להיות נצמח מזה²⁶.

דבריו של הרב קוק נוקבים וברורים. עלינו לעשות את כל ההשתדלות האפשרית מצידנו ו"חלילה להתרפות בבטחון ניסי" (עין איה ברכות, ט, יד).

ד. דברי הרב הרצוג

הרב אשר מזוהה יותר מכל עם האמירה כי לא תהיה גלות נוספת, ואשר כל המצדדים באמירה זו כיום מסתמכים עליו, הוא הרב ד"ר יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבה הראשי הראשון של מדינת

²⁴ פיסקה זאת מובאת ב'לאמונת עתנו' א, עמ' כו, ללא ציון מקור. ככל הנראה, זוהי פיסקה שלא פורסמה מעולם אך לרב טאו קיימת גישה אליה.

²⁵ ודברים דומים כתב הרב קוק ב'עין איה' (ברכות ט, יד):

...אמנם רק בזה המצב יצדק ההעזר בניסים, במקום שאין יד ההשתדלות וגבורת אדם מגעת שם, ע"ז יועילו, להודיע כי ד' אתנו, וגם במקום שכבר פס כל עזר מצד הטבע תשועת ד' תשגבינו... **אמנם במקום שגבורה וחריצות גבורי מלחמה תוכל להגיע למטרת החפץ, חלילה להתרפות בבטחון ניסי.** בטחון כזה מביא מורך לב ועצלות ושקיעת רוח הגבורה, שהוא חסרון לאומי גדול מאוד... למדנו צורת הניסים ושימושם הראוי, שעלינו לקוות עליהם רק במקום קוצר יד ההשתדלות והחריצות הלאומית. אבל במקום שאפשר ע"פ אופנים מוסריים נאותים לחליץ כח ולעמוד בעצה וגבורה לתשועתנו הלאומית, חלילה לנו שיחלישו זכרון הניסים את גבורתנו הכללית.

²⁶ וכן באיגרת תקנ"ה: (אגרות ב', עמ' קפד): "ושלא יהרס יסוד הישוב הקדוש בראשית צמיחתו".

ישראל. כידוע, הרב הרצוג אמר פעמים רבות כי מקובלנו מרבותינו שלא תהיה גלות נוספת²⁷. לעניות דעתי, גם הרב הרצוג לא הוציא מאמירה זו הוראה מעשית לכלל אלא השאיר אותה בגדר של העלאת מורל העם בעת משבר.

בתשובה לרב משולם ראטה בעניין מלחמת העצמאות, על השאלה: "אם מחויב אדם להכניס עצמו בסכנה, כדי להציל רבים. דעת האור שמח בזה" כותב הרב הרצוג את הדברים הבאים (שו"ת היכל יצחק או"ח סימן לט ד"ה 'אם מחויב'):

ומה שהעיר בזה, שאמרתי דעתי, שזוהי מלחמת מצוה מכמה טעמים, אלא אפילו לאלה הסוברים שאין כאן אלא ענין של הצלת ישראל במובן של פקו"נ דרבים, וזה הדגשתי שם בתחילת הסעיף דרבים, כדי להחלץ מהטענה שאינו חייב להעמיד נפשו בספק סכנה כדי להציל חברו, והמובן של רבים בדבריי איננו איזה מספר של יהודים, אלא הצלת כלל ישראל, והיינו שהישוב נחשב לכל קהל ישראל, והשמדת הישוב עלולה לגרור אחריה תנועת השמדה ח"ו לעם ישראל בכל העולם.

ואותו רעיון בדיוק נמצא גם במאמרו של הרב הרצוג: "על הקמת המדינה ומלחמותיה" המופיע בתחומין ד'. בסוף המאמר (עמ' 23) מופיעים הדברים הבאים:

וזה בכלל פקו"נ שלא לתת שיבוא לידי התנפלות על הכלל, והוא הדבר הזה, שאם ח"ו ניכנע להם, וממילא בכלל זה שיקחו ממנו את נשקנו, סוף שנבוא לידי טבח כללי, ח"ו, וע"כ מחובתינו להלחם בהם, ואין צריך לומר שזוהי מלחמת מצוה, ועלינו להכנס לספק נפשות כדי למנוע השמדה ודאית שא"א שלא יבא לידי מצב כזה.

אנו רואים שכאשר הרב הרצוג בא לפסוק הלכה, הוא בוחן תחילה את המציאות, ולפיכך הוא מכיר באפשרות של השמדת היישוב ואומר שאי אפשר שלא נבוא לידי מצב כזה!! (אם כמובן לא נמנע זאת). לכאורה הדבר קשה הרי הוא חזר פעמים רבות כל כך שמקובלים אנו כי חורבן שלישי לא יהיה. אפשר לתרץ שהרב הרצוג חזר בו אך הדבר אינו מתקבל על הדעת ולפי דברינו, כלל אין צורך בכך, הקושיה מתיישבת בפשטות: אמנם לשיטת הרב הרצוג אכן קיימת מסורת כזאת והוא אף השתמש בה על מנת להעלות את מורל העם ולמנוע פאניקה בשעה שהגרמנים עמדו על שערי א"י (שאם היה העם מחליט לברוח מהארץ, זה בעצמו היה פיקוח נפש), אך כאשר פוסקים הלכה לכלל ישראל לא בוחנים מציאות על סמך מסורת. הדבר תקף גם לגבי הוכחה ממדרשים. מטרותם של המדרשים היא להציב לנו אידיאלים נשגבים, ערכים שלאורם נלך, מטרותם איננה לשמש לנו לפסיקת הלכה ולסתור לנו דברי תורה מפורשים על שכר ועונש ובחירה חופשית, כמו שיוכח להלן מדברי הרמב"ם.

ה. שיטת הרמב"ם

כפי שכבר ראינו מדבריו בעניין בר כוכבא, יהיה קשה לייחס לרמב"ם את האמירה "לא תהיה גלות נוספת". אך מלבד זאת, הדבר יהיה קשה משתי סיבות נוספות:

1. הרמב"ם בהלכות תשובה (ז, ה) תולה את הגאולה בתשובה:
כל הנביאים כולן צוו על התשובה ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה.

²⁷ לגירסאות השונות עיין במאמרו של הרב ארי שבט, צהר כא' עמ' 116-118.

לאור מצבו הרוחני של עם ישראל כיום, סביר להניח שעדיין מוטל עלינו הצורך בתשובה, ומכאן, שעוד לא קיימנו לחלוטין את התנאי לגאולה ע"פ הרמב"ם, והגלגל יכול עדיין לחזור אחורנית.

2. שני יסודות חשובים בגישת הרמב"ם הינם הבחירה החופשית והשכר והעונש. כידוע, על יסוד הבחירה החופשית מרחיב הרמב"ם את ההסבר בפרק השמיני משמונה פרקים ובהלכות תשובה. אמירה כי גלות נוספת לא תהיה, סותרת יסודות אלו במובהק, שהרי אם נמצאת בידינו הבחירה לעשות כרצוננו הרי אנו יכולים גם לחטוא בחטאים אשר העונש עליהם הוא גלות.

ואם בכל זאת יתעקש אדם להביא את המדרשים המועטים מהם יוצא במעורפל כי גלות נוספת לא תהיה, דבריו של הרמב"ם באיגרת לרבי עובדיה הגר על עניין הבחירה החופשית יתרצו גם את זאת (אגרות הרמב"ם, תרגום הרב שילת, עמ' רלו-רלז):

כל מה שאמרת כי כל מעשה בני האדם אינו בגזרה מלפני הבורא - הוא האמת שאין בו דופי... כך ראוי למי שהוא מבין, ולבו נכון למול דרך האמת: שישים ענין זה המפורש בתורה עיקר, ויסוד שלא יהרס, ויתד תקועה שלא תמיש, **וכשימצא פסוק מדברי הנביאים או דבר מדברי חכמים חולק על עקר זה וסותר ענין זה - ידרוש ויבקש בעין לבו**, עד שיבין דברי הנביא או דברי החכם: אם יצאו דבריהם מכוונים כענין המפרש בתורה - הרי מוטב, **ואם לאו - יאמר: דברי הנביא הזה, או דברי חכם זה, איני יודע דברים שבגון, ואינן על פשוטן.**

הרמב"ם אינו מוכן לקבל, שמדרש מסוים או פסוק אחד מדברי נביא ידחה את אחד מעיקרי היהדות²⁸. התורה מזהירה אותנו בפסוקים מפורשים שחטאינו יכולים לגרום לכך שנגלה מארצנו. המשנה באבות מפרטת לנו את ארבעת החטאים שעליהם נגלה מארצנו. לפיכך, מסביר הרמב"ם, גם אם נמצא מדרש או פסוק הסותרים יסוד חשוב שכזה, עלינו או לנסות להבין את המדרש (או הפסוק) בצורה אחרת או להגיד שאיננו מבינים את דבריו.

וכעין זה מובא באוצר הגאונים בשם רב האי גאון (חגיגה סימן סז):

דברי אגדה לאו כשמועה הם אלא כל אחד דורש מה שעלה על לבו כגון אפשר ויש לומר, לא דבר חתוך, **לפיכך אין סומכין עליהם.... והמדרשות הללו לא דבר שמועה ולא דבר הלכה.**

וכך מסביר גם הרב צבי יהודה קוק כיצד הרמב"ם מונה את מצוות הישוב הארץ למרות המדרש על שלוש השבועות (מתוך התורה הגואלת ב', עמ' רצ):

²⁸ עיקרון זה מופיע פעם נוספת בדברי הרמב"ם באיגרתו לחכמי מונטפלייר על גזירת הכוכבים (אגרות הרמב"ם ב', מהדורת שילת עמ' תפח):

"ואני יודע שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים מן החכמים בתלמוד ובמדרשות, שדבריהם מראין שבשעת תולדתו של אדם יגרמו לו הכוכבים כך וכך, אל יקשה זה בעיניכם, שאין הדרך שיניח אדם הלכה למעשה ויהדר אפירכי ואשינויי (ויחזור אחר קושיות ותירוצים), וכן אין ראוי לאדם להניח דברים של דעת ושכבר נתאמתו בראיות, וינער כפיו מהן, ויתלה בדברי יחיד מן החכמים, שאפשר שנתעלם ממנו דבר, או שיש באותן הדברים רמז, או אמרן לפי שעה ומעשה שהיו לפניו".

אין שום ספק, או הוא אמינא, לומר שהרמב"ן לא ידע מגמרא זו. אלא ודאי שבמכוון אין הוא מזכיר ממנה שום דבר. פשוט מאוד. מכיון שהוא עסק בהלכה, ולקביעת הלכה אין הוא מתחשב כלל בדברי אגדה, ומצינו כעין זה ברשב"א, 'נודע ביהודה' ועוד²⁹.

ברור מכאן שמדרשי אגדה אינם יכולים לשמש בסיס לפסיקת הלכה ולעיון במציאות.

ו. דברי הרב חרל"פ

רוב הסוברים כי "לא תהיה גלות נוספת" נוהגים להביא את דבריו של הרב חרל"פ בנושא (מעייני הישועה עמ' רכז):

ואמנם הדבר ברור כשמש בצהריים שחורבן שלישי לא יהיה עוד ומדינת ישראל שקמה לתחייה בל תמוט לעולם ועד.

אך מעניין לראות את הדברים אותם מצמיד הרב חרל"פ לאמירה זו (שם):

"חבל חבל על אותם אשר ישימו מכשולים על דרכה ויביאו אותה לידי שואה ח"ו בעזבם את ה' ואת בריתו, ולהעמיד את גורלה בגורל החול גרידא, ויתברכו בלבבם שלום יהיה לנו כי בשרירות לבנו נלך למען ספות הרוה את הצמאה הם אשר לא יינקו מעון ולא יזכו לראות בגאות ה'.

ובנוסף נראה שגם הרב חרל"פ סבר שעדיין צריך לחשוש שמא יגרום החטא³⁰ (ממעייני הישועה, עמ' קמא):

כלל ישראל ממדת יעקב אביהם בקרבם, כמו שאצל יעקב אבינו נאמר "וירא יעקב מאוד ויצר לו - שמא יגרום החטא" (ברכות ד, א) עד כדי כך שחשש "פן יבא והכני אם על בנים", כן הוא עניין היאוש מן הגאולה, שאמרו על זה "אין בן דוד בא עד שיתייאשו מן הגאולה" (סנהדרין צז, א), שישראל יראים ומפחדים הם שמא יגרום החטא, וכמו שיעקב, אף על פי שהובטח לו מאת הקב"ה, בכל זאת ירא ופחד שמא יגרום החטא, כן ישראל אף על פי שהובטחו על הגאולה מפיו של הקב"ה, יראים ומפחדים שמא יגרום החטא, וזה להם למעליותא גדולה, שהולכים בעקבות אביהם ובשביל זה עצמו שבתוך פנימיותם הם מכירים ערך החטא וכמה הוא יכול לגרום יגון וצער, זוכים הם לגאולה.

עניין הבטחת הגאולה הוא כמו עניין ההבטחה ליעקב אבינו. ליעקב מובטח: "והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך" (בראשית כח), ובכל זאת מסופר כי "וירא יעקב". לפי הגמרא, (ברכות ד, א), הסיבה לכך שיעקב פחד היא שהוא חשש שיגרום החטא. כך גם בגאולה. אמנם, אומר הרב חרל"פ, יש לנו הבטחה, אך בכל זאת צריך עם ישראל לחשוש שמא יגרום החטא, וזוהי מעלתו הגדולה.

²⁹ וכן עיין בדברי ר' שרירא גאון המופיעים באוצר הגאונים חגיגה סי' סח, בדברי רב סעדיה גאון המופיעים במילואים לאוצר

הגאונים שם עמ' 65, וכן בשו"ת נודע ביהודה מהדו"ת חיו"ד סי' קסא, שדי חמד כללים א אות צה.

³⁰ ושלא יובן לא נכון. אינני מתכוון לומר שהרב חרל"פ סובר שתיתכן גלות נוספת. אני רק בא לומר שגם לפי שיטתו יש צורך לחשוש שמא יגרום החטא.

4. סיכום

בחלקו הראשון של המאמר הוכח ע"פ דברי ריה"ל והרמב"ן שהגאולה ונבואות אחרית הימים תלויות בחטא עד אשר יתגשמו במלואן. אנו נמצאים כיום בשלב של 'אתחלתא דגאולה', עוד לא הגענו אל הגאולה השלימה. לפיכך, אנו עדיין לא מצויים בשלב שממנו כבר לא תהיה דרך חזרה. וראוי להביא את קריאתו של האדמור ממודז'ץ, ר' שמואל אליהו טאוב (1905-1984), בעניין, ההולכת בכיוון זה (קונטרס 'תפארת ישראל' – אוצר התורה והנגינה עמ' יט³¹):

רבים הם זמני הגאולה, שהופיעו ועברו לפנינו במשך אורך גלותנו, בקורות עם ישראל בגיא הגלויות, ולא נתקיימו ולא יצאו לפועל, כי קלקלנו בעצמנו, דחינו את זמני הגאולה כמו ידינו. היום בזמננו – בדורנו, הגם טרם הגיענו לגאולה השלמה, בביאת הגואל צדק, שאליו אנחנו מצפים ומקוים אי"ה ומחכים בכליון עינים בכל יום שיבוא, אבל אתחלתא דגאולה יש כאן, ועוד יותר מאתחלתא. סימני ונצני הגאולה שלמה נראו בארץ, ולכל בני ישראל היה אור במושבותם. ועלינו להתפלל לאבינו שבשמים לא לקלקל בעצמנו ובידינו, ולא לדחות ח"ו את הפקידה הגדולה...³²

וראוי גם לראות את דבריו של הרב קוק בעין איה (ברכות א, ט) שם הוא נותן שלוש סיבות לכך ש: "אי אפשר שתהיה השראת שמו יתברך על ישראל כל זמן שלא הושלם התיקון". הסיבה השנייה שהוא מביא לכך היא:

ועוד שהשי"ת רוצה שתהיה הגאולה העתידה גאולה שלמה שאין אחריה שיעבוד, אם כן צריך להמתין עד שיעמוד הכל על בסיס נכון, שלא יתקלקל ח"ו, וזה אי אפשר כי אם על ידי תיקון גדול, מירוק הגלויות ותשובה אמתית.

הקב"ה אכן רוצה שגאולה זו תהיה גאולה שאין אחריה גלות אך הדבר יהיה בטוח רק לאחר ש"יעמוד הכל על בסיס נכון", הנבנה רק ע"י תיקון גדול ותשובה אמיתית³³. בחלקו השני של המאמר הוכח כי גם אם נטען שאנו בטוחים בכך שלא תהיה גלות נוספת, אין אנו יכולים להשתמש בהבטחה זו לפסיקת הלכה ולעיון במציאות. לסיום, ראוי לעיין בדברים הידועים של הרב קוק בעניין (אורות התחיה, פסקה כו):

מאמין הוא העם כולו, שאין גלות עוד אחרי הגאולה ההולכת ומתחלת שלפנינו, ואמונתו העמוקה הזאת היא בעצמה רז קיומו הוא, סוד ה' נגלה במהלכו ההיסטורי, והמסורת העתיקה מעידה על אור נשמתו המכרת את עצמה ואת כל יחוסי מאורעותיה עד דור אחרון, דור צופה לישועה קרובה.

³¹ מופיע גם ב'אתחלתא היא', עמ' ש-שא.

³² ההדגשות שלי.

³³ למען ההגינות ראוי לומר כי את ספרו עין איה ברכות א', כתב הרב קוק עוד בצעירותו, כאשר היה בחו"ל, ונראה כי עם הזמן שינה הרב קוק את דעותיו במספר נושאים, כפי שטוען הרב יובל שרלו בספרו "והיו לאחדים בידך" (עמ' 19). יכול להיות שלאור הפסקה באורות התחייה (המובאת להלן במאמר) ניתן לטעון כי הוא אכן שינה את דעתו בנושא זה. למקומות בהם נראה לי שהרב קוק אכן שינה את דעתו, עיין: עין איה ברכות, ב, ל (והשווה לאיגרת תקנה), עין איה ברכות, ג, לד (והשווה אורות הקודש ג' עמ' כז), עין איה ברכות, א, נב (והשווה קובץ ז' סו). ועיין גם במאמרים "תעודת ישראל ולאומיותו", "עצות מרחוק" ו"אפיקים בנגב" באוצרות הראי"ה חלק ב', ובמבוא למאמרים אלו, בו מתייחס הרב צוריאל לחוסר ההתאמה בין דעות מסוימות של הרב קוק במאמרים אלו, לבין דעותיו המאוחרות.

קשה לדעת למה בדיוק התכוון הרב קוק באומרו 'מאמין הוא העם כולו', האם התכוון שזהו דבר בטוח או שמא רק אמונה של העם, אך הנקודה אותה הוא מבהיר כאן, היא הנקודה שצריכה להנחות אותנו: האמונה, הציפייה כי לא נראה עוד גלות, איננה אמורה לגרום לרפיון ולסמיכה על הנס. להיפך, ציפייה זו שבלבבות ישראל היא רז קיומו של העם, היא זו שגורמת לו לפעול ולעשות יותר ויותר ולא לסמוך על אף אחד ועל אף נס. זוהי האמונה אותה אנו צריכים, אמונה הגורמת לנו להוסיף אומץ.

מטרתו של מאמר זה איננה זריעת ייאוש מן המדינה והגאולה, שיוביל לחוסר עשייה. להיפך, מטרתו היא למנוע רפיון והרגשה של תעודת ביטוח, למנוע ישיבה על מי מנוחות.

בזמן משבר שכזה, במקום להדגיש כי לא תהיה גלות נוספת אנו חייבים להדגיש כי הקרקע בוערת מתחתנו וזאת בתחומים רבים: ההחלטות על פינוי יישובים, העוני, תרבות הפריצות, הקיטוב החברתי ועוד ועוד³⁴.

ואסיים בתפילה לבורא עולם, שלא נדע גלות נוספת.

³⁴ הערת ראש הישיבה הרב דוד: אכן יפה כתבת. לא יעלה על הדעת לומר שאנחנו מחוסנים מפני דברי התוכחה של פרשיות שלימות בתורה, כפרשת בחוקותי ופרשת כי תבוא, שמדברות באופן ברור וחד משמעי, על כל העונשים העלולים לבוא עלינו אם חס ושלום לא נשמור את מצוות ה'. מי שאומר פרשת בחוקותי אינה רלוונטית לימינו, במחילה מכבודו דבריו הוא אינם רלוונטיים.

דברי הנביאים מלאים בתוכחות על אנשים שחשבו, מכל מיני סיבות, שהם מחוסנים מפני עונש של חורבן וגלות. הלא הנביא ירמיהו צווח על אנשים המרפאים את 'שבר בת עמי על נקלה' ובטוחים שבית המקדש לא ימוט לעולם ומכריזים בכל עת 'היכל ה' היכל ה' היכל ה' המה'.

אלא שבאמת כיצד ניתן להבין את האמירות המיוחסות לגדולי ישראל בעניין זה, שהבטיחו כביכול שלא תהיה עוד גלות נוספת חס ושלום?

משל למה הדבר דומה? לזוג שמתחתן כדת משה ישראל. לזוג זה אנו מזכירים בשם ומלכות את הקשר היחודי בין אדם וחיה 'והתקין לו ממנו בנין עדי עד' ומכוונים זאת גם ביחס לזוג הנישא. ונשאלת השאלה, האם אין כאן אשליה, שהרי כל זוג עלול להתגרש ביום מן הימים?

התשובה על כך היא ברורה. כל זמן שבני הזוג ממלאים את תפקידם ויעודם, אכן בנין זה יהיה בנין של נצח. ולכן בני זוג מחויבים בודאי בכל עת לתחושה הנצחית של הקשר שלהם, ואינם יכולים לחיות תמיד על זמן שאול ומחשבות נוגות, שמא יפרדו ביום מן הימים. הוי אומר יש כאן גם בנין של נצח, וגם אפשרות אמיתית שחס ושלום תופר הברית ותפרד החבילה. בנין הנצח היא התודעה הקבועה שצריכה ללוות את בני הזוג, אך יחד עם זה תמיד צריכים הם לדעת שללא השקעה אמיתית בבניית המשפחה, החבילה עלולה להפרד חס ושלום.

כך ממש יש לומר ביחס לעלייתנו לארץ ישראל בעת הזאת. ברור שאין כאן סתם עלייה של קבוצה גדולה של יהודים. אלא יש כאן מהפכה של ממש במצבו של עם ישראל. אכן זו אתחלתא דגאולה ללא כל ספק. המצב הזה אנו מקוים ואפילו מאמינים שהוא מצב של קבע ואכן לא תהיה גלות נוספת, ונגיע בעתיד אל הגאולה השלימה. ולזה בודאי התכוין מרן הרב קוק בדבריו שמאמין הוא העם כולו שלא תהיה גלות נוספת. אך רק תקוה ואמונה יש כאן, ולא ביטחון שלא תהיה גלות נוספת. ולהפך, יש לומר שכדי שבאמת לא תהיה גלות נוספת חשוב להדגיש שעקרונות עלולה להיות גלות נוספת, ו'אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה'. וכיון שאין הדבר תלוי אלא בנו, חייבים אנחנו לפעול בכל יכולתינו שאכן לא תהיה חלילה גלות נוספת. ולכן כל מי שקיימת בידו היכולת בעת הזאת מוטל עליו לפעול בעיקר בנושא החינוך כדי שאכן נוכל להמשיך לשבת בטוח על אדמתנו.